

DOI: 10.31648/pw.10186

ANNA KOŚCIOLEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8133-0965>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

ARLETA SZULC

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1613-2895>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

O MODLITWACH W *PODRÓŻY DO ŚWIĘTYCH MIEJSC W 1830 ROKU* ANDRZEJA MURAWJOWA. ZE STUDIÓW NAD LITERATURĄ I JĘZYKIEM

On Prayers during *The journey to Holy Places in 1830*

by Andrey Muravyev.

From the Research on Literature and Language

Abstract: Conversation with God accompanied people of various times, nations and religions, because of a universal dimension of the desire for dialogue with the Absolute. The article attempts to analyze those of the prayers which Andrey Muravyev, a Russian writer, poet, state and church activist, practiced during his first pilgrimage to Palestine. Texts of the prayers were from *The journey to Holy Places in 1830* (2 vols), which is a record of the author's experiences and impressions from his pilgrimage to the Holy Land. As an epigraph to both parts of this Muravyev's work, the words from Ps 135(134) – a hymn of praise to the Lord who works miracles – were served. Attention of the article is paid to: the sense of the prayers, their biographical and literary context, the lexical and partly grammatical material, which Muravyev used (making necessary reference to the Greek and (or) Hebrew sources of Church Slavonic translations of the prayers) and their theological message as well.

KEYWORDS: Muravyev's "prayers", *The journey to Holy Places in 1830*, linguistic characterization, biographical and literary context, theological message

Modlitwa towarzyszyła ludziom różnych czasów, narodów i religii, pragnienie dialogu z Absolutem ma bowiem wymiar uniwersalny. W tradycji żydowskiej, a potem chrześcijańskiej, rozmowa z Panem to ważna potrzeba duchowa człowieka, który został stworzony na obraz Boży (Rdz 1,27), do wspólnoty z Najwyższym. Modlitwa rozumiana jest jako wyznanie wiary we Wszechmocnego bądź akt o charakterze błagalnym, pochwalnym lub dziękczynnym. Łączy się z hebr. *tēfilah* 'modlitwa', 'wezwanie Boga'; *atar* 'modlić się', 'dać się prosić (z punktu widzenia Boga)'; gr. *deasis* 'prośba'; *proseucha* 'modlitwa'; *proskynein* 'modlić się (padając

na kolana)'. Można ją odmawiać indywidualnie bądź zbiorowo, głośno albo w duchu (1 Krl 9,3; Ps 34,16; 65,2; Mt 7,11; 1 J 5,15) (zob. Achtemeier 1999, 773; Rienecker | Maier 2001, 502). Wspólnym zadaniem wszystkich wymienionych postaci modlitwy jest „coraz pełniejsza wewnętrzna integracja człowieka oraz aktualizacja jego więzi duchowej z Bogiem i wzajemnej między ludźmi, a nie poinformowanie Boga o ludzkich potrzebach czy ludzkiej sytuacji, które i tak Bogu są znane” (Zdybicka 1977, 157).

Najwcześniejsze przykłady modlitw w Starym Testamencie to rozmowy między Bogiem a Adamem (Rdz 3,9-12), Abrahamem (Rdz 15,1-6) i Mojżeszem (Wj 3,1-4,17). Partnerami dialogu z Panem zwykle byli królowie (1 Sm 23,2-4; 1 Krl 3,5-14) i prorocy (1 Sm 3,4-9; Iz 6,1-13; Jr 1,4-19), a obecność Stwórcy często uzewnętrzniała się w postaci wizji albo snów. Starotestamentowe modlitwy to głównie: prośby o przewodnictwo (pośrednictwo), o pomoc Bożą; wstawienictwa; pochwały i dziękczynienia oraz wyznania. Najczęściej proszono o zaspokojenie różnych potrzeb życiowych (1 Krl 8,22-53; Prz 30,8), uwolnienie od wrogów (Rdz 32,11; Ps 31,16; 59,1) i odpłatę (Sdz 16,28; Ps 137,8; Jr 17,18). Za innych wstawiali się patriarchowie i Mojżesz (Rdz 18,22-32; Wj 5,22-23; 32,11-13), Dawid (2 Sm 12,16-17) oraz prorocy (Am 7,1-6; Ez 9,8; 11,13). Dziękowano Bogu i uwielbiano Go za Jego stałą miłość (Ps 100,4-5; 108,4-5), za stworzenie świata, rządy nad nim i Jego łaskawą opiekę nad wszystkim, co stworzył (Ps 145-150). Zgodnie ze ST modlitwę można było zanosić do Pana o każdej porze i na każdym miejscu, co nie wykluczało pewnych wyznaczonych i na nią przeznaczonych momentów (terminów). Rozmowy z Bogiem nie postrzegano tylko jako rytuału, wymagała wewnętrznego przygotowania. Należało zanosić ją do Stwórcy w prawości serca, z czystych motywów i tylko w kontekście intencjonalnie moralnych działań (Iz 1,15-17; Oz 6,6; Am 5,21-24; Mi 6,8; por. Ps 24,3-6) (zob. Achtemeier 1999, 773-774).

W Nowym Testamencie wzorem i nauczycielem modlitwy stał się sam Jezus. W każdej decydującej chwili swego życia zwracał się On do Ojca (Łk 3,21; 6,12; 9,29; 22,39-46; 23,46; J 15-17). Podobnie winni czynić jego wyznawcy, kierując swą modlitwę bezpośrednio do Boga (1 Kor 1,4; Kol 1,3) albo wykorzystując pośrednictwo Chrystusa (Rz 1,8; Rz 10,9-13; 1 Kor 1,9), gdyż właśnie przez Niego łaska i miłość Boża jest udzielona człowiekowi (Rz 1,5; 5,1; 8,39) (zob. Achtemeier 1999, 774).

Tym, co odróżnia modlitwę pogan od modlitwy chrześcijan, nie jest jej forma, rodzaj czy żarliwość, lecz fakt, że chrześcijanin, będąc w stanie ponownego narodzenia się, dopiero teraz może rozmawiać z Bogiem. Ten pierwotny dar z natury (por. Rdz 3,8n) ludzie utracili w momencie grzechu pierworodnego i wypędzenia z raju. „Tylko przez ponowne narodzenie «nowy człowiek» może modlić się do Boga «w Duchu i prawdzie» (J 4,24). Chrześcijanin nie modli się sam z siebie, lecz przez

Ducha Świętego (Rz 8,15), który w nim zamieszkał (por. Łk 1,41.46n; 2,27n). Duch Święty poświadcza swoją obecność w człowieku i wyraża się przez modlitwę, sam w nim się modli (Rz 8,26) i reprezentuje go wobec Ojca” (Rienecker | Maier 2001, 502).

W chrześcijaństwie modlitwa jest pojmowana nie tylko jako rozmowa z Najwyższym, lecz także jako życie w świadomości obecności Boga (1 Tes 5,10). W tym kontekście warto przypomnieć, że św. Paweł nawoływał do trwałej, nieustannej modlitwy (Rz 12,12; Kol 4,2; 1 Tes 5,17). Tak rozumiana modlitwa stanowi wyraz przebywania człowieka we wspólnocie z Panem, nieodłączny składnik ludzkiego istnienia. Właśnie w niej „odnaleźć można wszelkie przejawy życia duchowego: uwielbienie i dziękczynienie [...]; poważanie dla Boga Najwyższego [...], dziecięcą miłość do Ojca [...], miłość bliźniego [...]; zwątpienie i kwestionowanie [...], skargę [...], nawet oskarżenie [...]” (Rienecker | Maier 2001, 502). Nie może ona stawać się próbą manipulowania Stwórcą, „ale powinna być sposobem okazywania Bogu wdzięczności i czci, zwracania się do Niego z prośbą o zaspokojenie codziennych potrzeb i o opiekę nad innymi oraz prośbą, żeby się spełniła Jego wola i żeby przyszło Jego królestwo” (Achteimeier 1999, 775).

W niniejszym opracowaniu przyjrzymy się modlitwom, które Andrzej Murawjow praktykował podczas swojej pierwszej pielgrzymki do Palestyny. Spróbujemy wnikać w ich sens, zwrócić uwagę na leksykalne i po części gramatyczne tworzywo (czyniąc przy tym potrzebne odwołania do hebr. i/lub gr. źródeł ich cs. przekładu) oraz uzmysłwić wpływające z doboru tych modlitw przesłanie.

Podróż do Świętych miejsc w 1830 roku (Путешествие ко Святым местам в 1830 году, 1832) Andrzeja Murawjowa to zapis doświadczeń i wrażeń autora z jego pierwszej pielgrzymki do Ziemi Świętej (zob. Kościołek 2020, 84-87). Utwór składa się z dwóch części. Pierwsza z nich poświęcona została przede wszystkim Egiptowi (tylko siedem z dwudziestu siedmiu rozdziałów dotyczy Ziemi Świętej), druga – Palestynie oraz miejscowościom odwiedzanym w drodze powrotnej. Każda z części skomponowana jest z niewielkich rozdziałów, które najczęściej odnoszą się do konkretnego miasta bądź miejsca. Ich nazwy są jednocześnie tytułami. Opis danej przestrzeni sakralnej obejmuje jej historię, w tym związane z nią wydarzenia biblijne, w przypadku świątyń odnajdujemy informacje o architekturze, wystroju wewnętrznym, charakterze nabożeństw.

Wykorzystując tradycje staroruskie, pisarz stworzył pierwszy w piśmiennictwie rosyjskim literacki, świecki opis Ziemi Świętej. *Podróż do Świętych miejsc w 1830 roku* realizuje wzory literatury pielgrzymkowej określone na początku XII w. w *Żywocie i pielgrzymowaniu Daniela, ihumena ziemi ruskiej (Житие и хождение игумена Даниила из русской земли)*, znanym jako *Wędrówka ihumena Daniela (Хождение игумена Даниила)*. Były to: zasada „naoczności”, przestrzenno-

-topograficznego lub temporalnego przedstawiania etapów podróży, przejrzystości opisu oraz jego „uwiarygodnienia”¹.

Murawjow, jak inni pątnicy, informował tylko o tym, co widział lub o czym słyszał osobiście. Zgodnie z zasadą przestrzenno-topograficznego lub temporalnego przedstawiania etapów podróży pisał niewielkie zamknięte tematycznie szkice podróże, tworzące jedną całość. Połączył dwa typy opisu: przestrzenny i chronologiczny. Przekazywał swoje wrażenia na temat oglądanych miejsc czy uroczystości w kolejności ich odwiedzania. W duchu przejrzystości pisał w sposób prosty i zrozumiały. Dbając o „uwiarygodnienie” przekazu, poeta niejednokrotnie cytował Pismo Święte, dzieła Ojców Kościoła, pisarzy religijnych, hymny czy modlitwy kościelne. Przywoływał również miejscowe legendy i podania.

Jako epigraf do obu części posłużyły słowa z psalmu 135(134), będącego hymnem pochwalnym na cześć Pana, który czyni cuda. W cs. wersji 21. – zamykającego psalm – wersetu, którą pisarz wykorzystał, użyto charakterystycznego dla tego typu tekstów part.-adi, *blagoslov(l')enъ*, kalkującego gr. εὐλογητός ‘błogosławiony, pochwalony’²: „Бл҃гѣвѣнь Г҃дь ѿ Сїѡна, живѣй во Іер҃лѣмѣ” (Bibliya sirech’ knigi Svyashchennago Pisaniya. Vetkhiy Zavet” 2000, t. 2, 69v) („Niech będzie błogosławiony Pan z Syjonu, który mieszka w Jeruzalem”³). Odnosi się ono do imienia *Gospodь*⁴ ‘Pan – Bóg, Władca’. Jest z nim niejako organicznie zespolone. Godzien jest bowiem wszelkiej chwały Pan – Bóg Jedynej Prawdziwy za wszystkie dobrodziejstwa, którymi obdarzył poddany Mu lud. (Po)błogosławiony darami od Najwyższego naród wybrany błogosławi Go (choć Ten błogosławieństwa od niego w istocie nie potrzebuje) słowami⁵, wznosząc

¹ Pierwsza z nich polegała na przekazywaniu tylko tych faktów, które podróżnik widział lub o których słyszał osobiście. Zasada przestrzenno-topograficznego lub temporalnego przedstawiania etapów podróży pozwalała tworzyć niewielkie zamknięte tematycznie szkice podróże tworzące jedną całość. W opisie przestrzennym zabytki chrześcijańskie przedstawiano zgodnie z topografią odwiedzanej miejscowości. W typie chronologicznym relacje miały charakter codziennych zapisków. Natomiast „uwiarygodnienie” przekazu osiągnęto poprzez wprowadzenie motywów legendarnych i epizodów biblijnych (zob. Wójcicka 1990, 104-105; 2010, 106; Grzybowski, Pietkiewicz 2003, 46).

² Od εὐλογέω, tu: ‘chwalić, słać pochwałami’, a to od złożenia: εὖ ‘dobrze, pomyślnie’ + λόγος ‘słowo, mowa, wypowiedź’ (zob. Strong 2015, G2095, 316; G2127, G2128, 321; G3056, 472-473). W BH odpowiada mu bāraḵ ‘błogosławić (siebie), klękać’; ‘być błogosławionym, wielbionym’; ‘skłonić do klęknienia’ (por. Strong 2017, H1288, 173-174).

³ Tłumaczenie odnośnych fragmentów Biblii na język polski podaje się za: Pismo Święte 1980, w przypadku zaś cytowań w ramach komentarzy ze źródeł encyklopedyczno-leksykograficznych – zgodnie z danym źródłem.

⁴ Gr. κύριος – od kyros ‘najwyższa władza’ (zob. Strong 2015, G2962, 456-457), hebr. JHWH (zob. Strong 2017, H3068, H3069, 420-421).

⁵ Por. komentarz Theodotyta z Cyrrhus: „Благословляемый Бог благословляет; но благославляет Он делом, а благословляется словом: и песнословящие приносят в дар слова, а Он воздаёт благословение делами”. <https://azbyka.ru/biblio/?Ps.134:21> (Блж. Феодорит Кирский) oraz Jana Chryzostoma: „Благословите, говорит, за то, что вы избавились от врагов, удостоились поклоняться такому Богу, познали истину, Он сам по Себе благословен, имеет благословение

modlitwę dziękczynną ku głównemu/ w głównym miejscu Jego kultu – świątyni jerozolimskiej na świętej górze Syjon, gdzie według tradycji – zamieszkuje Bóg, uświęcając Jeruzalem swoją żywą obecnością, do wskazanej przestrzeni bynajmniej się nieograniczającą⁶. Występująca w analizowanym fragmencie psalmu forma *živjyb* (-*žyb*) może być więc rozumiana jako złożone part. praes. (praet.) act. od *žiti* ‘mieszkać, zamieszkiwać, przebywać; być obecnym’; ‘istnieć, żyć’ [por. gr. κατοικέω ‘mieszkać, osiedlić się; przen. o łasce Bożej mieszkającej w duszy człowieka’; ‘zamieszkiwać w – o Bogu mieszkającym w świątyni’ (zob. Strong 2015, G2730, 420-421), hebr. *šākan* ‘osiedlić się, przebywać, pozostawać, mieszkać, zamieszkiwać (czasowo)’; ‘powodować osiedlenie się, powodować zamieszkanie, lokować, kłaść, umieszczać, ustawiać, osiedlać, umocowywać, powodować mieszkanie bądź przebywanie’ (zob. Strong 2017, H7931, 1077)], ale także jako złożone adi. o zn. ‘ten, który żyje, żywy’ [gr. ζῶν (zob. Strong 2015, G2226, 337), hebr. (aram.) *haj* ‘żywy, żyjący’ (zob. Strong, 2017, H2416, H2417, 328-329), *hāje^h* ‘żywy, żywy, mający siłę życiową’ (zob. Strong 2017, H2422, 330)]. Wzorem psalmisty i ludu Starego Przymierza (Zakonu) my wszyscy, jak to wyczytać można z intencji pisarza – zgodnych z pragnieniem autora *Listu do Hebrajczyków* – jesteśmy już dziś zaproszeni do tego, byśmy „przyszli na Syjon i przyłączyli się do wspólnoty świętych oddających cześć żywemu Bogu: «Wy przystąpiliście do góry Syjon, do miasta Boga żyjącego, Jeruzalem niebieskiego, do niezliczonej liczby aniołów, na uroczyste zebranie, do Kościoła pierworodnych, którzy są zapisani w niebiosach» (Hbr 12,22-23)” (Ryken 1998, 958).

Poeta wiele godzin spędzał na modlitwie przy Grobie Pańskim. Najbardziej radosny dla jego serca był okres wieczorny, kiedy mrok i cisza zapadały w świątyni. Wtedy wchodził do groty Grobu, czytał Ewangelię według św. Jana, rozważał słowa Pisma, chcąc w wyobraźni zobaczyć to, co opisywał apostoł. Patrzył na marmurową płytę, na której niegdyś leżał Chrystus po swojej śmierci, jakby oczekiwał na pojawienie się aniołów, kobiet niosących wonności czy też samego św. Jana, który opisał to, co widziała skała. I pytał retorycznie, co można porównać z czytaniem Dobrej Nowiny nad samym Grobem (zob. Murav’jev 1848 II, 91-92).

Dotarcie do tego miejsca to dla poety osiągnięcie celu pielgrzymki, przybycie do ojczyzny duszy. Ze wzruszeniem obejmował kamień, na którym spoczywało ciało cierpiącego za ludzi Bogoc człowieka. Wielkim wewnętrznym przeżyciem było dla poety również zetknięcie ze skałą, którą oświeciły promienie Jego

в самом существе Своем и не нуждается в похвале от других; однако и вы благословите, не с тем, чтобы прибавить что-нибудь Ему, но чтобы самим получить великие плоды. Хотя Он благословен по существу, – как и действительно Он таков, – но желает, чтобы и мы благословляли Его”. <https://azbyka.ru/biblia/?Ps.134:21> (Свт. Иоанн Златоуст).

⁶ Por. komentarz Eutymiusza Zygabiena, odnoszący się do słów Theodotyta z Cyrhus: „А сказал, что Он обитает в Иерусалиме – не потому, чтобы ограничивать его природу; но потому что знал о божественном Его явлении там”. <https://azbyka.ru/biblia/?Ps.134:21> (Евфимий Зигабен).

zmarłychwstania. W czasie pierwszej modlitwy przy Grobie najpierw pojawiły się łzy wzruszenia i wdzięczności, które jednak szybko stały się gorzkie, kiedy przypomniał sobie o hańbie Świętego Miasta i innych miejsc kultu ze względu na kłótnie między różnymi wyznaniem chrześcijańskimi oraz prześladowania ze strony mahometan (zob. Murav'jev 1848 I, 224). Odmówił tam modlitwę wieczorną:

(1) Нынѣ отпускаеши раба твоего, Владыко, по глаголу твоему съ миромъ, яко видѣша очи мои спасеніе твое, еже еси уготовалъ предъ лицемъ всѣхъ людей, свѣтъ во откровеніе языковъ и славу людей твоихъ Израиля (Murav'jev 1848 I, 225, zob. Łk 2,29-32)⁷.

To słowa starca Symeona, wypowiedziane po tym, gdy wziął w objęcia Dzieciątka Jezus przyniesione przez Maryję i św. Józefa do świątyni jerozolimskiej. W kantyku mowa o spełnieniu obietnic, zapowiedziane zostaje też posłannictwo Jezusa jako Mesjasza, Zbawcy wszystkich narodów, nie tylko Izraela. O Chrystusie zostało napisane⁸: *spasenije* [gr. σωτήριον 'ten, który ucieleśnia zbawienie bądź przez którego Bóg ma dokonać zbawienia; zbawienie, obrona' (zob. Strong 2015, G4992, 753)]; *svěť* [gr. φῶς – od *faō* „świecić” albo „ujawniać, szczególnie za pomocą promieni” – ‘światłość, światło; wszystko, co emituje światło: gwiazda, ogień, lampa bądź pochodnia; przen. o Bogu: jest On światłością, ponieważ światłość jest subtelna, czysta, jaśniejąca; o prawdzie; o rozumie, umyśle zanurzone w słowo Chrystusa’ (zob. Strong 2015, G5457, 823)], *vo(-ъ) ot(ъ)krovenije* [gr. ἀποκάλυψις ‘ujawnienie prawdy, nauki: dotyczące rzeczy dotąd nieznanych; w odniesieniu do wydarzeń, poprzez które rzeczy bądź osoby dotąd nieujawnione stają się widoczne dla wszystkich; objawienie się, ukazanie, odsłonięcie, obnażenie’ (zob. Strong 2015, G602, 87)] (*jazykovъ*); *slava* [gr. δόξα ‘majestat – majestat Boga: królewski majestat, przynależny Mu jako najwyższemu władcy, majestat w znaczeniu absolutnej doskonałości Bóstwa; majestat Chrystusa: królewski majestat Mesjasza, absolutnie idealna wewnętrzna i osobista doskonałość Chrystusa’; ‘najchwalebniejsza pozycja, najbardziej wywyższony stan: stan u Boga Ojca w Niebiosach, do którego został wywyższony Chrystus, kiedy dopełnił swego dzieła na ziemi; pełen chwały stan błogosławieństwa, do którego zgodnie z postanowieniem i obietnicą wejść chrześcijanie po powrocie ich Zbawiciela z Niebios’ (zob. Strong 2015, G1391, 207-208)] (*Israil'a*). W prawosławiu pieśń Symeona śpiewana jest pod koniec nabożeństwa wieczerni, podczas którego rozważana jest historia świata od jego stworzenia aż do Wcielenia. Kantyk Symeona to wyraz radości, jaka spotkała

⁷ „Teraz, o Władco, pozwól odejść słudze Twemu w pokoju, według Twojego słowa. Bo moje oczy ujrzaly Twoje zbawienie, któreś przygotował wobec wszystkich narodów: światło na oświecenie pogan i chwałę ludu Twego, Izraela” (Pismo Święte 1980).

⁸ Zob. np. <https://azbyka.ru/biblia/?Lk.2:29-32>, gdzie znaleźć można komentarze zawierające również wskazania na zbieżne treściowo z Łk 2,29-32 fragmenty/wersety z innych ksiąg biblijnych.

tego człowieka, a jednocześnie zwieńczenie jego życia. To cześć i dziękczynienie oddane Bogu, którego wreszcie – zgodnie z zapowiedzią – dane mu było ujrzeć w Jego Nowonarodzonym Synu. W pełni świadomy swej całkowitej od Niego zależności nazywa Go *Vladyka* [gr. δεσπότης ‘Pan, Mistrz’; ‘Władca’ – od δέω ‘przywiązać, przymocować; związać, skrępować łańcuchami, zakuć w łańcuchy; zobowiązać, obarczyć obowiązkiem prawa, powinności etc.; być związanym z kimś itp.’ + *posis* ‘mąż’] (zob. Strong 2015, G1203; G1210, 177; 179)], a siebie *rabъ* [gr. δοῦλος ‘niewolnik, mężczyzna służący w niewoli – ktoś oddany komuś drugiemu bez względu na własne interesy; sługa, pomocnik – przen. ten, kto z własnej woli poddaje się drugiemu’] (zob. Strong 2015, G1401, 210)]. Zależność ta jest „słodkim jarzmem” i nie ma nic wspólnego z uciemieniem, towarzyszy jej bowiem pewność, że obietnice Pańskie zostaną wypełnione. Nie zawiódł się Symeon, że posłuchał⁹ Najwyższego, doznając z tego powodu pokoju, który może być utożsamiony z prawdziwą radością¹⁰ [por. gr. εἰρήνη – od *eirō* ‘łączyć’ – ‘stan pokoju; pokój pomiędzy ludźmi, tj. zgoda, harmonia; bezpieczeństwo, pomyślność, szczęście; o pokoju Mesjasza – droga, która prowadzi do pokoju (zbawienia); według Dobrej Nowiny – stan relacji pomiędzy Bogiem a wierzącym człowiekiem, w którym ten ostatni jest pewny swego zbawienia w Chrystusie; błogosławiony stan, do którego zostaną wprowadzeni ci, którzy złożyli w Jezusie swoje zaufanie i w Nim wytrwali’] (zob. Strong 2015, G1515, 229)]. Murawjow słowa Symeona odniósł do swoich własnych doświadczeń uczczenia Grobu Pańskiego. To też swoiste zakończenie pewnego etapu jego życia, bo pielgrzymkę do Ziemi Świętej uznał za wydarzenie przełomowe. Modlitwa ta zamyka pierwszą część jego *Podróży*.

Zakończył zaś swoją relację modlitwą do Matki Boskiej, powierzając się Jej opiekunczemu orędownictwu:

- (2) Взбранной Воеводѣ побѣдительная, яко избавльшеся отъ злыхъ, благодарственная восписуемъ ти раби твои, Богородице: но яко имущая державу непобедимую, отъ всякихъ насъ бѣдъ свободи, да зовемъ ти: радуйся Невѣсто неневѣстная! (Murav’jev 1848 II, 272) ¹¹.

⁹ Imię Symeon znaczy ‘słuchający’, por. np. Achtemeier 1999, 1161; Rienecker | Maier 2001, 767-768.

¹⁰ Por. np. komentarz A. P. Łopuchina do Łk 2,29-32. <https://azbyka.ru/biblia/?Lk.2:29-32> (Лопухин, А. П.).

¹¹ „O waleczna Hetmanko, Zwycięską wdzięczności pieśń, z niewoli wyswobodzeni, słudzy Twoi, niesiemy Ci, Bogurodzico, Ty, która posiadasz moc niezwykłą, od wszelkich nieszczęść wybaw nas, byśmy do Ciebie wołali: Witaj, Oblubienico Dziewicza” (cyt. za: Akatyst 1998, 16). Tłumaczenie kondakionu dostępne jest również na stronie: <http://www.cyrylimetody.marianie.pl/akatystbr.htm>. Tekst *Akatystu* w języku cerkiewnosłowiańskim w transliteracji łacińskiej, zob. Jakimiuk | Misiejuk 2000, 20. W tej publikacji znajduje się również tekst hymnu w oryginalnym zapisie alfabetu cs. Tekst *Akatystu* w języku greckim i cerkiewnosłowiańskim, zob. Aneks. W: Jakóbczyk-Gola 2014, 343-360. To przedruk ze strony internetowej http://holyrussia.narod.ru/Library_liturgy/Akafist_gr_sl.zip

Przytoczony kondakion, rodzaj hymnu liturgicznego, powstał jako dziękczynienie za uratowanie Konstantynopola od oblężenia w 626 r.¹² I znów z modlących się ust popłynęło błogosławieństwo – teraz pod adresem Tej, która na świat wydała Boga, tj. Bogarodzicy [por. (s)cs. *Bogorodica*, gr. Θεοτόκος – od θεός ‘bóstwo, Bóg – w tym Najwyższy, Jedyny, w trzech osobowych postaciach’ + τόκος – od τίκτω ‘wydawać na świat, rodzić, owocować; przen. powodować’ – ‘narodziny, potomstwo’ (zob. Strong 2015, G2316; G5088; G5110, 353-354; 768; 771)]. Wybrzmiało, na wzór Anielskiego¹³, pozdrowienie: *Ραδύῃς* ‘Witaj; Zdrowaś; Bądź pozdrowiona’ [por. gr. χαῖρε – od χαίρω ‘cieszyć się, być zadowolonym; radować się ogromnie;

¹² *Кондак Богородице Взорванной Воеводе*. W: <http://rublev.com/molitvoslov/glavnye-molitvy/vzbrannoi-voevode-kondak-bogoroditse> (dostęp: 8.05.2020). „По всей видимости, первоначально кондак был отдельным гимном, а затем, в связи с событиями 626 г., был раз и навсегда присоединен к Акафисту”. <https://azbyka.ru/molitvoslov/akafist-presvyatoj-bogorodice-s-kommentariami.html> (Акафист Пресвятой Богородице с комментариями).

Akatyst to pieśń dziękczynna, mającą formę pozdrowienia. Składa się z dwudziestu czterech strof, a dokładniej z dwunastu układów: kondakion – ikos. Struktura *Akatystu* opiera się na przeplataniu kondakionów i ikosów. Kondakiony to bizantyjskie formy pieśni religijnej, składające się z osiemnastu lub dwudziestu czterech strof, których początkowe litery tworzą akrostych lub abecedariusz. Kończą się zaś aklamacją, np. „Alleluja” lub „Hosanna”. Pełnią funkcję poetyckiego wyłożenia kazania liturgicznego. Ikosy z kolei zbudowane są z dwunastu chairetyzmów, pozdrowień, od greckiego słowa „χαῖρε”, oznaczającego „witaj”, „bądź pozdrowiona”, co na łacinę zostało przełożone jako „ave”, czasami „gaude”. Kondakion jest tematem, który obszerniej przedstawiony zostaje w ikosie. Za autora tej konstrukcji uznaje się Romana Melodosa. Według tradycji pieśniarzowi ukazała się Matka Boska, która w rękę trzymała zapisany z dwóch stron zwój pergaminu, określany mianem „tomos” lub „kondakion” (kontakion). Początkowo termin ten oznaczał właśnie drażkę, na który był nawinięty zwój pisma, później – pisma z pieśnią religijną, wreszcie samą pieśń. Z kolei nazwa „ikos” wywodzi się od greckiego określenia izby „ikos”, gdzie modlił się Roman Sładkowiec. Konsekwencją takiego układu stał się specyficzny sposób śpiewania *Akatystu*. Jedną część wykonywał kapłan, inną – chór, wyłącznie na stojąco (zob. Jakóbczyk-Gola 2014, 30, 39-40, 43-44). Zdaniem większości badaczy *Akatyst ku czci Bogurodzicy* to utwór pochodzący z VI w. Za jego twórcę uznaje się najwybitniejszego przedstawiciela bizantyjskiej poezji lirycznej, Romana Melodosa, pełniącego w latach 515-556 funkcję archiwisty i zakrystiana w świątyni Hagia Sophia w Konstantynopolu. Inspiracją miały być dla niego kazania Cyryla Aleksandryjskiego (zob. Jakóbczyk-Gola 2014, 28, 43). Autorka wskazanej pracy przypominała też inne zdania na temat czasu powstania *Akatystu* i jego autora. Przypuszczano, że hymn ten powstał w VII w. po odparciu ataku Awarów na Konstantynopol w 626 r. Jako twórców wskazywano patriarchę Sergiusza, Jerzego Pizydesa lub patriarchę Romanosa. Strofa dedykacyjna powstała ok. 719 r., napisał ją najprawdopodobniej patriarcha Konstantynopola German I. Zasadnicza część utworu, zdaniem bizantologów, została skomponowana między likwidacją Akademii Ateńskiej w 529 r. (czy nawet Soborem Efeskim z 431 r.) a schyłkiem panowania cesarza Herakliusza, do 614 r. (zob. Jakóbczyk-Gola 2014, 28). *Akatyst ku czci Bogurodzicy* stał się natchnieniem dla twórców hymnów na Wschodzie oraz wpłynął na gatunek litanii na Zachodzie. Jego oddziaływanie w kręgu kultury prawosławnej możliwe było dzięki tłumaczeniu na język cs. ok. X w. Pierwszy przekład łaciński pojawił się najprawdopodobniej w Wenecji między 787 a 813 r. Do dzisiaj zachowało się osiem tłumaczeń łacińskich (zob. Jakóbczyk-Gola 2014, 28-29).

¹³ Por. Łk 1,28 – cs. И вше́дь къ нейъ Анггѣль рече: ра́дхѣса, Бл҃годатнаа: Г҃ѣдь съ тобо́ю: бл҃гослове́на ты вѣ ве́нахъ (Novyy Zavet” 1999, 177), gr. καὶ εἰσελθὼν πρὸς αὐτὴν εἶπεν χαῖρε κεχαριτωμένη, ὁ κύριος μετὰ σοῦ (Grecko-polski Nowy Testament 2017, 279). Por. także komentarze do wskazanego fragmentu Ewangelii: <https://azbyka.ru/biblia/?Lk.1:28>.

dobrze się miewać, prosperować; w pozdrowieniach: witaj!; na początku listów: jako powitanie, pozdrowienie' (zob. Strong 2015, G5463, 825)]. Pojedynczy głos pochwały i uwielbienia złą się (zlewa się) ze zbiorową zwyczajną pieśnią wdzięczności wyswobodzonych z niewoli sług Walecznej Hetmanki, Oblubienicy Dziewicy, niezwykłą mocą obdarzonej, proszących o wybawienie z wszelkich nieszczęść¹⁴. Zwracając się w modlitwie do Niepokalanej Dziewicy („Невесты, брака не познавшей”¹⁵), Murawjow nie tylko podkreślał swoją religijność, ale i zastosował charakterystyczny dla twórców staroruskich zabieg literacki. Zamknięcie rozważań modlitwą stanowiło bowiem typowe dla literatury podróżniczej zakończenie dzieła.

W ogrodzie Getsemani poeta modlił się przy grobie Najświętszej Marii Panny, a także w Grocie Pojmania. W tym miejscu w sposób szczególnie doświadczył spotkania z Chrystusem człowiekiem. W każdym westchnieniu, w prośbie „Ojcze, oddal ode mnie ten kielich” (por. Łk 22,42) przejawiała się, zdaniem Murawjowa, Jego ludzka natura. Poeta podkreślał, że Jezus cierpiał jak każdy człowiek, lecz przyjął wolę swego Ojca (zob. Murav’jev 1848 I, 216; por. Łk 22,42).

Pisarz wzywał, byśmy i my – wzorem Chrystusa, ale i Matki Jego¹⁶ – jak to codziennie wypowiadamy w słowach modlitwy *Ojcze nasz*, Bożej woli

¹⁴ Por. poza tym fragment komentarza do wskazanego kontakionu (kondakionu) 1, *Akatystu ku czci Bogurodzicy*, zawierający m.in. objaśnienia użytych w nim słów: „Богородица воспевается как «взбранная воевода», т. е. военачальница (воевода), всех превосходящая в бранях: слово «взбранная» или «возбранная» (греч. «хюпермахос» – от «хюпермахео», что значит «сражаться») происходит от слова «брань», а никак не от «выбор», «избрание», как превратно перетолковывается это слово в некоторых других акафистах. Ей, «Взбранной воеводе», избавившей своих рабов, или, в греч. подлиннике, свой город (Константинополь) и, шире, народ как единое целое, полис), «от злых», мы и «восписуем» (букв, «пишем») «благодарственная» и «победительная», т. е. воссылаем благодарственные победные песни («победительная» – слав. мн. ч.). Кондак заканчивается молитвенной просьбой к Богородице, как имеющей державу, т. е. власть и силу, непобедимую, и впредь избавлять людей своих от всяких бед, дабы они к Ней радостно зывали: «Радуйся, Невесто невестная».” [...] „С точки зрения содержания в целом, Акафист представляет собой поэтический пересказ Евангельских событий, связанных с Рождеством Христовым, а также раскрытие христианского учения о спасении во Христе и о Боговоплощении через Пресвятую Деву Марию”. <https://azbyka.ru/molitvoslov/akafist-presvyatoj-bogorodice-s-kommentarijami.html> (Акафист Пресвятой Богородице с комментариями).

¹⁵ Zob. w ros. wersji *Akatystu*: «Радуйся, Невеста, брака не познавшая!». <https://azbyka.ru/molitvoslov/akafist-presvyatoj-bogorodice-s-kommentarijami.html> (Акафист Пресвятой Богородице с комментариями). Por. także hasło *невеста* w Vasmer 1987, 54-55.

¹⁶ Jest ona wzorem pełnego ufności zawierzenia Bogu, poddania się bez sprzeciwu (całkowicie) Jego woli: „w dniu Zwiastowania [...] Dziewica rzeczywiście przyjmuje zapowiedź anioła, wyrażając zgodę, którą nazywamy «Fiat Marii». Łacińskie słowo *Fiat* znaczy: «Niech tak się stanie». Jest ono odpowiedzią, jakiej Maria udzieliła aniołowi, Jej «Tak», by stać się Matką Boga. Bez tej dobrowolnej zgody Bóg nie mógłby stać się człowiekiem, nie mógłby się wcielić, gdyż Bóg nigdy nie zmusza żadnego sumienia i zawsze czeka na dobrowolną odpowiedź człowieka. Wolność każdego z nas pozostaje nienaruszona, gdy odpowiadamy Bogu, przyjmując Go z miłością. Ilekroć odmawiamy «Ojcze nasz»: «*Bądź wola Twoja, jako w niebie tak i na ziemi*», odpowiadamy Bogu, naśladując Marię; ilekroć wypowiadamy *Amen* w naszych modlitwach, jest ono naszym

(= Bożemu pragnieniu¹⁷) względem nas się poddawali. Tak np. w rozdziale *Getsemani* (Гетсимания) czytamy:

- (3) [...] и въ трепете повергаясь ниць на тотъ самый прахъ, гдѣ повергался Богъ, гдѣ душа его была прискорбна даже до смерти, пораженные дивнымъ таинствомъ его страданий, мы вмѣстѣ съ нимъ восклицаемъ: «да будетъ воля Твоя! (Murav'yev 1848 I, 216).

Do *Modlitwy Pańskiej* nawiązał Murawjow także w rozdziale *Góra Oliwna* (Гора Элеонская):

- (4) Какъ новый завѣтъ близъ совершившагося ветхаго, какъ горній Иерусалимъ, обѣщанный въ замѣнъ земнаго, – такъ возстаетъ гора Элеонская близъ роковаго града, исполненная благодати искупленія, въ то время когда надъ нимъ тяготѣють осужденія ветхозавѣтныя (Murav'yev 1848 II, 131).

Ta góra – „łask odkupienia pełna” – była dla niego miejscem szczególnym, jeśli chodzi o modlitwę, bo tam właśnie Chrystus nauczył apostołów modlitwy *Ojcie nasz*.

- (5) Господи, научи насъ молиться»,¹⁸ сказали Апостолы, и помолился Иисус: «Отче нашъ, да святится имя твое».¹⁹ «Господи! воскликнем и мы, научи насъ быть достойными столь божественной молитвы и довольствоваться краткою полнотою ея прошеній (Murav'yev 1848 II, 130).

W Chrystusie i przez Chrystusa, jak apostołowie, wszyscy usynowieni jesteśmy, dlatego już nie tylko *Gospodi* ‘Panie’, *Boże* ‘Boże’ itp., lecz *Ot(b)če* ‘Ojcie’ [gr. Πάτερ – V sg. od πατήρ, tu w zn. ‘Bóg Ojciec chrześcijan, jako tych, którzy w Jezusie zostali wprowadzeni do bliskiej, zażyłej więzi (relacji) z Bogiem i którzy nie muszą się już Go lękać jako surowego sędziego grzeszników, lecz miłują Go i czczą jako ukochanego Ojca (aram. *Abba*), który w swej łaskowości pojednał ich ze sobą’ (zob. Strong 2015, G3962, 598)] *našb* [gr. ἡμῶν (por. Strong 2015, G1473, G2257, 221, 344)] ‘nasz’ ośmielamy się wołać do Niego. Plularis zaimka wskazuje,

«tak» dla Boga; chce On, by nasze *Amen* było wolne od jakiegokolwiek przymusu i wypowiedane tylko z miłości” (por. Paprocki 2001, 45).

¹⁷ Por. *vol’a*, gr. θέλημα ‘to, co ktoś pragnie bądź postanowił zrobić: o zamiarach Boga, aby pobłogosławić ludzi w Chrystusie; o tym, co Bóg pragnie, abyśmy czynili (przykazania, nakazy)’; ‘wola, wybór, skłonność, pragnienie, upodobanie’ (zob. Strong 2015, G2307, 352); por. także *velēti*, gr. θέλω ‘żyć wole, mieć zamiar, zamierzać; postanowić sobie, być zdecydowanym, umyślić sobie; pragnąć, życzyć sobie; kochać, lubić coś robić, z przyjemnością coś robić; mieć upodobanie w, rozkoszować się czymś’ (zob. Strong 2015, G2309, 352).

¹⁸ Por. Łk 11,1.

¹⁹ Por. Łk 11,2. Wersja grecka odnośnego fragmentu Ewangelii przytoczona została niżej za: Grecko-Polski Nowy Testament 2017, 356.

że prawo nazywania Boga Ojcem przynależy wszystkim nam, razem wziętym, i każdemu z nas z osobna, a ponadto, że w swoich modlitwach (prośbach) nie powinniśmy, koncentrując się jedynie na sobie, zapominać o naszych bliźnich²⁰.

Prośba wyrażona w słowach: „да святится [gr. ἁγιασθῆτω ‘niech się święci’ – 3. sg. imper. aor. pass. od ἁγιάζω, tu: ‘uznać; być czcigodnym; święcić’ (zob. Strong 2015, G37, 7)] имя [gr. τὸ ὄνομα ‘imię’ (zob. Strong 2015, G3686, 553)] твоє [gr. σου ‘twoje’ (zob. Strong 2015, G4675, 708)] jest jedną (pierwszą) z tych trzech, które w *Modlitwie Pańskiej* „podsumowują całe Objawienie Starego Testamentu”, mianowicie „uświęcenie Imienia Pana na Synaju” i łączy to starotestamentowe Objawienie z Objawieniem ewangelicznym o potrójnym i jedynym Imieniu Boga (por. Paprocki 2001, 501-502).

„Objawienie Imienia Boga, Jego uświęcenie” [to] „najważniejsze przesłanie Boga do Narodu wybranego: «Będziecie strzec moich przykazań i wykonywać je! Ja jestem Pan! Nie będziecie bezcześcić mojego świętego imienia. Okazuję moją świętość pośród Izraelitów. Ja jestem Pan, który was uświęca» (Kpł 22,31-32). [...] Pan uświęca swoje Imię przemieniając ludzkie serca: «Chcę uświęcić wielkie imię moje, które zbezczeszczone jest pośród ludów... Zabiorę was spośród ludów... Dam wam serce nowe... i będziecie moim ludem, a Ja będę waszym Bogiem» (Ez 36,20-28). Imię Boga stanowi jedno z Osobą, którą określa i której jest objawieniem. Kiedy Bóg się objawia, odsłania swoje Imię. Oddawanie czci Bogu i wielbienie Boga jest wielbieniem Jego świętego Imienia w jedynej prawdziwej świątyni chwały... Bożej, którą jest serce człowieka. Ale to Imię jest niewypowiedziane. Serce człowieka nie mogłoby Go przyjąć, gdyby sam Bóg Go tam nie złożył, gdyby ludzkie serce Boga, który stał się człowiekiem, nie stało się na zawsze miejscem obecności Bożej: «W Nim bowiem – mówi święty Paweł w Liście do Kolosan –

²⁰ Por. komentarz do Mt 6,9 (i analogicznie do Łk 11,2): „Повелевает говорить Отче, чтобы мы помнили о небесном родстве и, как усыновленные Богу, были достойны такого дара, и чтобы жили достойно такого Отца. [...] Далее (повелевает говорить) наш, чтобы мы знали, что все мы, верующие, – друг другу братья, будучи усыновлены одному и тому же Богу, и чтобы, постоянно исповедуя это, не превозносились над смиренными, не думали, не говорили и не делали вообще ничего против своих братьев, но друг за друга молились”. <https://azbyka.ru/biblia/?Mt.6:9> (Толкование на Евангелие от Матфея. Евфимий Зигабен). Zob. także Komentarz do modlitwy „Ojcze Nasz”. B) Inwokacja „Ojcze Nasz”. W: Paprocki 2001, s. 497-498: „Jezus oto objawia swoim przyjaciołom Imię samego Boga: *Ojciec*. Jedyne Syn ma prawo wymawiać to Imię, jedynie Jezus wie, że Bóg jest Jego Ojcem. To słowo jest cały czas obecne w sercu i na wargach Jezusa: „Ojciec” [...] [–] po aramejsku, w języku, którym mówił Jezus: „*Abba*”. Słowo to wyraża bliskość, to coś w rodzaju naszego „Tato”. Nigdy nie przyszłoby do głowy najpobożniejszym Żydom, aby zwracać się do Boga „Abba”. Byłoby to dla nich bluźnierstwem, skandalem, obłąkaniem. Ale Jezus nie obawiał się skandalu. Słowo to pojawia się na Jego wargach od dzieciństwa (Łk 2,49), od momentu, gdy rozbudziła się Jego ludzka świadomość. Jezus polecił swoim uczniom, aby się modlili. Przekazał im imię Ojca, dał im je. [...] W Ewangelii odkry[wa]my tę niezmienną miłość Jezusa do swoich braci, do ludzi, których prowadzi On do domu Ojca. „Ojcze, chcę, aby także ci, których Mi dałeś, byli ze Mną, gdzie Ja jestem... aby miłość, którą Ty Mnie umiłowałeś, w nich była i Ja w nich” (J 17,24-26)”.

mieszka cała Pełnia: Bóstwo na sposób ciała» (2,9) [...] Niech modlitwa ta płynie z naszych serc nieustannie. Za pośrednictwem człowieka całe stworzenie oddaje cześć swojemu Stworzycielowi i wzywa Go. «Wszystko, co oddycha, niech chwali Pana». Niech człowiek ponownie nauczy się języka chwały. W Jezusie serce człowieka już pojednało ziemię i niebo: «Ojcze, objawiłem imię Twoje ludziom (J 17,6). Ja Ciebie otoczyłem chwałą na ziemi przez to, że wypełniłem dzieło, które Mi dałeś do wykonania» (J 17,4). W Jezusie wszystko się wypełniło. W Nim świętość Imienia Boga została potwierdzona” (Paprocki 2001, 501-503).

Pod przytoczonymi wyżej fragmentami komentarza z pewnością podpisałby się i Murawjow, połączony w *Modlitwie* z całą rzeszą wiernych, zauroczony jej doskonałością – pełnią treści i zwięzłością formy, wielce zatroskany o godne przez nas jej słów wypowiedzianie.

Omówione w artykule modlitwy ściśle zespalały się z miejscami pielgrzymowania pisarza. Słowa, formuły, wypowiedzanych w nich uwielbienia, dziękczynienia, prośby i płynącej z nich nadziei nabierały szczególnego znaczenia (wymiaru) – jakże podniosłe stawały się chwile spotkania w tych miejscach, jak nigdzie indziej, z Bogiem Ojcem, Synem Bożym (Jezusem Chrystusem) i Matką Bożą. Nieprzypadkowo Murawjow za modlitwy uświęcone w miejscach świętych obrał sobie odpowiednie fragmenty cs. Biblii Starego i Nowego Testamentu oraz cs. *Akatystu ku czci Bogarodzicy*, pozostając wiernym co do ich tradycyjnej, zakorzenionej w językach źródłowych leksyce i gramatyce. Podkreślił w ten sposób m.in. niezmiennosc Adresatów, ku którym winny być kierowane wszystkie nasze sprawy, tj. Tego samego (Odwiecznego) Boga Starego i Nowego Przymierza i Jezusa Chrystusa, Syna Jego Jedynego a Pana naszego, przez którego (dzięki niewysłowionej miłości Bożej) Bóg Ojciec został nam objawiony, oraz Matki Bożej, Orędowniczki i Pocieszycielki naszej. Pisarz położył nacisk na istotę dobrej modlitwy – całkowite poddanie się, wzorem Marii i Jezusa, woli Boga. Swoim przykładem zachęcał braci w wierze, dzieci Jednego Boga do indywidualnych i zbiorowych – przynajmniej w duchu czynionych – wędrówek ku temu, co święte.

Bibliografia

- ACHTEMEIER, P. J. (red.) (1999), Encyklopedia biblijna. Warszawa.
- Akafist Presvyatoy Bogoroditse s kommentariyami. [Акафист Пресвятой Богородице с комментариями.] W: <https://azbyka.ru/molitvoslov/akafist-presvyatoy-bogorodice-s-kommentariyami.html> (dostęp: 14.4.2022).
- Akatyst (1998), Akatyst ku czci Bogurodzicy. Przeł. o. Bednarz, M. SJ. Warszawa.
- Bibliya (2000), Bibliya sirech' knigi Svyashchennago Pisaniya. Vetkhyy Zavet". T. II. Moskva. [Библия (2000), Библия сиречь книги Священного Писания. Ветхий Завет. Т. II. Москва.] Reprint wyd. 1879.
- Grecko-polski Nowy Testament (2017), Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu. Warszawa.

- GRZEMBOWSKA, J. | PIETKIEWICZ, K. (2003), *Ihumen Daniel i jego dzieło*. W: Grzembowska, J. | Pietkiewicz, K. (red.), *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzyska do Ziemi Świętej*. Poznań, 9-59.
- JAKÓBCZYK-GOLA, A. (2014), *Akt pamięci. Tradycja akatystowa w kontekście form pamięci*. Warszawa.
- JAKIMIUK, M. | MISIEJUK, J. (red.) (2000), *Akatyst Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy*. Hajnówka.
- Kondak Bogoroditse Vzbrannoy Voyevode. [Кондак Богородице Взбранной Воеводе.] W: <http://rublev.com/molitvoslov/glavnye-molitvy/vzbrannoi-voevode-kondak-bogoroditse> (dostęp: 8.05.2020).
- KOŚCIOŁEK, A. (2020), *Andrzeja Murawjowa peregrynacje do kolebek chrześcijaństwa (Jerozolima, Rzym, Kijów)*. Toruń.
- LEON-DUFOUR, X. (red.) (1994), *Słownik teologii biblijnej*. Poznań.
- MURAV'YEV, A. (1848), *Puteshestviye ko Svyatym mestam v 1830 godu*. Ch. I-II. Sankt-Peterburg. [Муравьев, А. (1848), Путешествие ко Святым местам в 1830 году. Ч. I-II. Санкт-Петербург.]
- Novyy Zavet'' (1999), *Novyy Zavet'' Gospoda Nashego Iisusa Khrista Moskva*. [Новый Заветъ (1999), Новый Заветъ Господа Нашего Иисуса Христа Москва.] Reprint wyd. 1879.
- PAPROCKI, H. (red.) (2001), *Bóg Żywy. Katechizm Kościoła Prawosławnego*. Kraków.
- Pismo Święte (1980), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Poznań | Warszawa.
- RIENECKER, F. | MAIER, G. (2001), *Leksykon biblijny*. Warszawa.
- RYKEN, L. | WILHOIT, J. C. | LONGMAN, T. (1998), *Słownik symboliki biblijnej*. Warszawa.
- STRONG, J. (2015), *Grecko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów greckich i kodami Popowskiego*. Warszawa.
- STRONG, J. (2017), *Hebrajsko-polski i aramejsko-polski słownik Stronga z lokalizacją słów hebrajskich i aramejskich oraz kodami Baumgartnera*. Warszawa.
- VASMER, M. (1987), *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. V chetyrekh tomakh. T. III. Moskva*. [Фасмер, М. (1987), Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Т. III. Москва.]
- WÓJCICKA, U. (2010), *Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*. Bydgoszcz.
- WÓJCICKA, U. (1990), *Siedem wieków literatury dawnej Rusi*. Bydgoszcz.
- ZDYBICKA, Z. (1997), *Człowiek i religia. Zarys filozofii religii*. Lublin.

Źródła internetowe

<https://azbyka.ru/biblia/>

<http://www.cyrylimetody.marianie.pl/akatystbr.htm>

